

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

ՄԱՀ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ.— ՄԱՀ ԱՍՔԱՆԱԶ ՄՌԱԻԵԱՆԻ.—

ՄԱՀ ԺՕՐԺ ՔԼԷՄԱՆՍՈՅԻ

Յովհաննէս Յովհաննիսեան, որ վախճա-
նեցաւ վերջերս, իր բանաստեղծի գործն ա-
ւարտած էր շատոնց: Բայց անոր մահը խոր
ցաւ պատճառեց Խորհրդային Հայաստանի
մէջ, ինչպէս ամէն ուր որ մեր
մայրենի գրականութիւնը սիրող
Հայեր կան, որովհետեւ իրմով
կ'անհետանար իր ցեղն ու գրա-
կանութիւնը ջերմօրէն ու գի-
տակցօրէն սիրող ազնուահոգի
Հայ մը, զարգացած ու ճաշակա-
ւոր գրահմուտ մը եւ մանաւանդ՝
բանաստեղծ մը, ճշմարիտ բա-
նաստեղծ մը որ Արեւելահայոց
ժամանակակից քերթողական
գրականութեան մէջ նոր ուղի
մը բացաւ եւ մեր բանաստեղ-
ծութիւնը ճոխացուց քանի մը ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

գեղեցիկ ու անթառամ էջերով:
Իր յորելեանին առթիւ որ տեղի ունեցաւ
պատերազմէն քանի մը տարի առաջ՝ Պոլսոյ
Բիւզանդիոնին մէջ իր քերթողական գործին
նուիրած եւ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն
մը, եւ հոս պիտի չկրկնեմ զայն: Պիտի յիշե-
ցնեմ միայն որ իրմէ կը սկսի Թուահայոց
մէջ՝ զեղարուեստական բանաստեղծութիւնը,
զուտ բանաստեղծութիւնը, իրմէ առաջ, Նալ-
բանդեան, Շահադիբեան, Գամառ-Քաղիպա,
հրապարակագրային նօթը, օգտապաշտ ձեռ-
նուոր տիրական կացուցած էին իրենց քեր-
թուածներուն մէջ, նոյն ինքն անհուն Արու-
եանը, որ մեծ ու հզօր բանաստեղծ է իր ս-
տանաւորին ինչպէս (ու մանաւանդ) իր ար-

ձակին մէջ եւ Արեւելահայոց գրականութեան
գրեթէ բոլոր սեւերուն հիմնադիրն է, քարոզ-
չի շեշտը յաճախ կը խառնէ իր մտածմանց
ու զգացմանց քնարերգական արտայայտու-
թեան, Յովհաննիսեան առաջինը
եղաւ որ իր արուեստագէտ ըմ-
բանեց բանաստեղծութիւնը, ու
թէեւ նուազ հզօր քան Արու-
եան, Նալբանդեան կամ նոյն
խակ Գամառ-Քաղիպա, աւելի
անխառն ու հարազատ բանաս-
տեղծութեան էջեր արտադրեց,
ու ձեռով աւելի կատարեալ:
Ինքն է զարձեալ որ աւելի ար-
ուեստով, քան Արուեան ու Գա-
մառ-Քաղիպա՝ որ արդէն զայդ
փորձած էին, ժողովրդական բա-
նաստեղծութեան նմանողու-

թեամբ տաղեր գրեց, ու մղեց
իրմէ ետքը եկողները այդ հարուստ սկե-
հանքը շահագործելու: Իր ժողովրդական ա-
շուղաձեւ քանի մը տաղերը, որ, զմայլելիօ-
րէն յաջողած, ժողովուրդին մէջ տարած-
ուած են ու ցարդ կ'երգուին՝ որպէս թէ իրօք
աշուղէ մը յօրինուած ըլլալին, անթերի գո-
հարներ են այդ ճիւղին մէջ: Իր անձնական
բանաստեղծութեանց անհաւասար շարքին
մէջէն կ'անջատուին խումբ մը քնարերգա-
կան էջեր, որ իրենց զգացման փափկու-
թեամբ, մտածման ազնուութեամբ ու ձեւի
պարզ, ժուժկալ ու վայելուչ գեղեցիկութեամբ,
մեր ժամանակակից քերթութեան մէջ իրենց
որոշ տեղն ունին, զօր պիտի պահեն ընդ

միշտ: Ռուսերէնի, գերմաներէնի եւ ֆրանսերէնի քաջածանօթ, Յովհաննիսեան ընտել էր եւրոպական հին ու նոր մեծ բանաստեղծներուն, եւ անոնցմէ ինչ ինչ էջեր թարգմանած է ճարտարօրէն, մեր լաւ թարգմանիչներուն մէջ եւս իր պատուաւոր տեղը գրաւելով: Հայ ժամանակակից բանաստեղծութեան ո եւ է ծաղկաքաղ պիտի չյօրինուի այսուհետեւ՝ առանց Յովհաննիսեանի բնաիր կտորներէն մէկ քանին պարունակելու:

Ազնիւ ու լուրջ նկարագիր, եւ ճաշակաւոր մարդ՝ իր կեանքին ու զործին մէջ, ան իր քնարը պատէն վար չառաւ այլ եւ՝ այն օրէն ուր զգաց որ իր ըսելիքն ըսած էր եւ թէ նոր ուժեր իր սկսած զործը կը շարունակէին աւելի զօրեղ ու փայլուն կերպով: Ինքն իսկ, վեհանձն ու աննախանձ սրտով՝ մեծարանքի հարկը մատոյց ամենաջերմ կերպով Յովհաննէս թումանեանին, որուն մէջ կը տեսնէր իրմէ աւելի հզօր ու լիալիր բանաստեղծ մը: Մարդը, զոր բաղդն ունեցած եմ էջմիածնայ մէջ անձամբ ճանչնալ 1908—9ի Կովկաս ճամբորդութեանս միջոցին, վերջին ծայր համակրելի էր. վեհոգի, բարեկիրթ, շնորհալի ու համեստ, անիկա ազնուական Հայու մտաւարդ մըն էր: Չեմ կրնար նաեւ հոս մոռնալ անգամ մը եւս յայտնել՝ իր շիրմին առջեւ՝ երախտագիտութիւնը զոր իրեն համար ես ինքս ունիմ անձնապէս, այն ջերմ գնահատանքի ընդարձակ յօդուածին համար որով ան իմ հրատարակած առաջին գիրքս (Արշ. ջալնէր) ողջունեց Արծազանգին մէջ եւ որով ինծի իմ սկզբնաւորութեան օրերուն թանկագին խրախուսանք մ'ընծայեց:

Խորհրդային բէթիմին հաստատումէն յետոյ, այդ կրօնասէր, ազգասէր, աւանդասէր, կարելի է ըսել՝ պահպանողական մտայնութեամբ Հայր, իրեն ուղեգիծ ունեցաւ ո եւ է քաղաքական գործունէութենէ հեռու պահել ինքզինքը եւ Հայրենիքի այժմեան ղեկավարներուն բարեացակամօրէն եւ անկեղծօրէն աջակցիլ իր կրցած ձեւով ժողովուրդին ծառայելով, մտաւոր վերաշինութեան զործին իր ըստինքն բերաւ՝ Համալսարանին եւ այլ մշակութային հիմնարկութեանց զարգացման աշխատանքին մասնակցելով: Բնական է որ այդ ընտիր Հայուն մասը յարգանքի եւ սուգի միահաղոյն շարժում մը յարուցած ըլլայ բովանդակ Հայութեան մէջ՝ արտասահման

ինչպէս եւ Խորհրդային Հայաստան, ուր համայնավար հայ քննադատներ ու հրապարակագիրներ մեծ գովեստներով լի յօդուածներ նուիրած են իր զործին եւ անձին, անոր տաղերուն մէջ ի յայտ եկող զաղաւարաբանութեան մասին հասկանալի վերապահումներ բանաձեւելով հանդերձ:

••

Պ. Ասքանաղ Մոսեան, որ Յովհաննիսեանէն քիչ յետոյ վախճանեցաւ, ջերմեռանդ համայնավար մըն էր. շատոնց ի վեր ընկերական այդ վարդապետութեան յարած: Իրր կուսակցական զործին, իրր հրապարակագիր, իրր մտաւորական Միասնիկեանի մը մեծու-

ԱՍԿԱՆԱՂ ՄՈՍԵԱՆ

թիւնը ունենալէ հետո էր, բայց իր ընկերները—ինչպէս յայտնի կ'երևայ իր դադաղին շուրջ արտասանուած ճառերէն ու լոյս տեսած յօդուածներէն, — կը յարդէին անոր մէջ համոզուած, անձնուէր եւ անխոնջ աշխատւորը դատի մը զոր ջերմօրէն եւ անկեղծօրէն կը սիրէր: Մոսեան ունեցաւ սակայն արժանիք մը որուն համար բոլոր Հայերը պարտաւոր են անոր շիրմին առջեւ յարգանքի խօսք մ'ըսել, հանրային կրթութեան գործավար՝ տարիներէ ի վեր, ան մեծ եռանդով աշխատեցաւ Հայաստանի մէջ հայ դպրոցներու թիւն ստուարացնել. Համալսարանին զարգացումը իր կեանքին մեծագոյն հոգերէն

մին եղաւ: Եթէ որոշ թուով հայ գրագէտներ, արուեստագէտներ, բանասէրներ Հայաստանի մէջ կենսաթոշակ կը ստանան — ինչ որ մեծ ու գովելի նորութիւն մըն է Հայ ժողովրդի մտաւոր կեանքին մէջ, — առիկա աշուշտ՝ որոշ չափով կը պարտինք այն ջերմ սիրոյն զոր Պ. Մոսաւեան ցոյց կուտար զէպի Հայ մտաւորականները, զէպի հայ մշակոյթի գործը: Եթէ հայ թատրոնը, հայ մուսէոնը, հայ մատենադարանը զարգացան ու յառաջդիմեցին այս վերջին տարիները, եթէ Նոյր Ուղիի պէս մեծածաւալ ու բովանդակալից հանդէս մը կանոնաւորապէս կը հրատարակուի այժմ՝ Հայաստանի գրական շարժման ուժեղ զարկ մը տալով, առանց մէջ անհնար է չտեսնել սրտագին աջակցութեան բաժինը զոր բերած պէտք է ըլլայ հանրային կրթութեան գործավարը: Ինքն է որ լայնամտութիւնն ունեցաւ գիտուն կրօնաւորի մը, Գարեգին եպսկ. Յովսէփեանի մեծարժէք մէկ աշխատութեան, — «Խաղբակեանք կամ Պոստեանք Հայոց Պատմութեան մէջ» — հրատարակումը պետական օգնութեամբ կարելի դարձնելու, եւ ինքն է զարմեալ որ ուրիշ գիտուն կրօնաւորի մը, Հ. Ներսէս Ակիւնեանին — որ վիեննա դաճաւէն քիչ յետոյ ինքն իսկ նամակով ինծի կը յայտնէր զայդ — ամենասիրալիր զնահատական վերաբերմունքով ամէն օժանդակութիւն բրած է որպէս զի ան իջմիածնայ ու Երեւանի թանկագին հին ձեռագիրներուն մէջ իր բանասիրական կարեւոր ուսումնասիրութիւնները կատարէ: Ինչքան ալ իր ընկերական աշխարհահայեցքն ու նոյն իսկ զրական գաղափարաբանութիւնը տարբեր ըլլային մերինէն, ինչքան ալ բեմէն կամ մամուլի մէջ ժամանակակից ազգային հարցերու ինչ ինչ կէտերուն վրայ իր յայտնած կարծիքները մեզի մերթ սխալ թուէին, ես պարտք կը համարեմ՝ իբր հայրենասէր Հայ մը՝ միանալ իւր Հայաստանի մտաւորականներուն, յարգանքով խոնարհելու համար շիրմին առջեւ հայրենակցի մը, որ իր ուժերուն ընդ որ չափով, իր մշտալար անձնութեամբ բազմազգիւնօրէն ծառայեց հայ մշակոյթի նուիրական ու համազգային գործին:

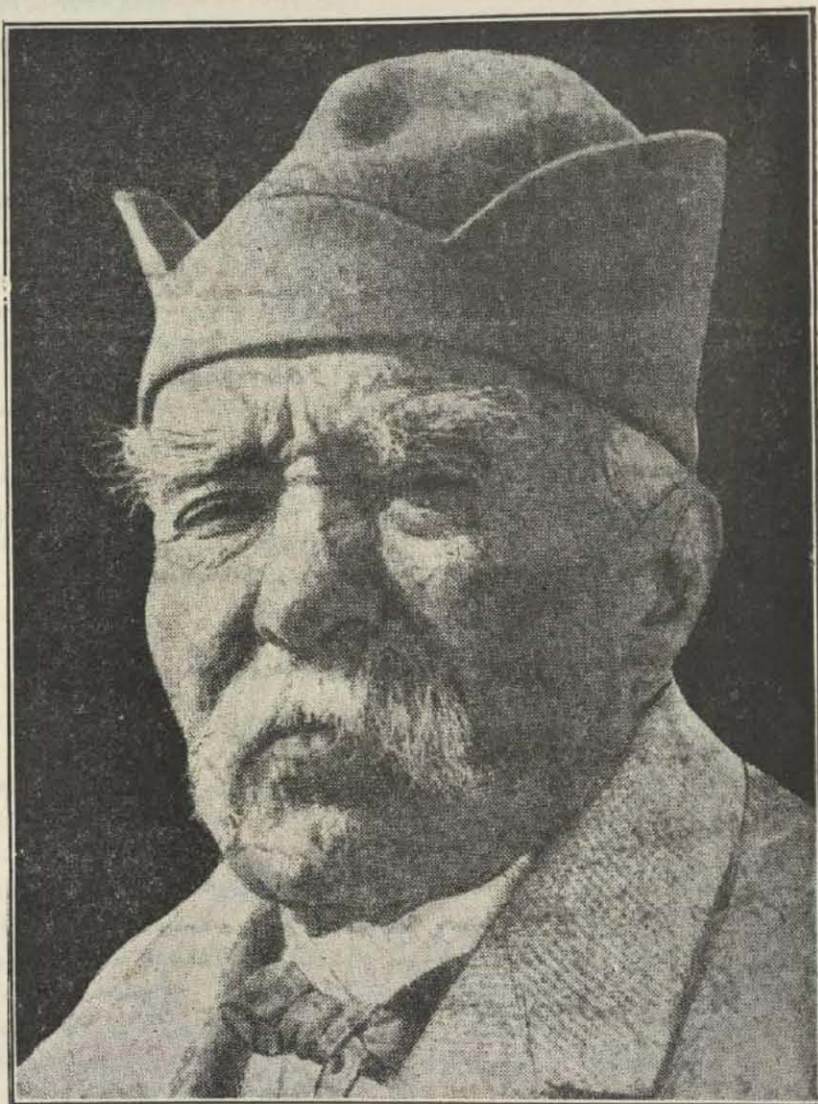
Երեւանի Ազգային Համալսարանի դասախօս Փրօֆ. Վահան Արմրունի կողմը ուղղել է, առաջարկելով «Մոսաւեանի անուան աշխարհագրութեան վերացման ֆոնտ», կոչ որու

մէջ կը գրէ՝ «Հանգուցեալի յիշատակը յարգելու համար պիտի իրագործել նրա հետապնդած նպատակներից մէկը — աշխարհագրութեան կատարեալ վերացումը», եւ ինքն իսկ այդ ֆոնտի հաստատման համար նուիրեր է քսանհինգ ռուպլի Հայաստանի կարմիր Խաչի վարչութիւնը փութացեր է ձայնակցի Փրօֆ. Արմրունիին՝ նուիրելով նոյն նպատակին համար հարիւր ռուպլի: Ահա գեղեցիկ գաղափար մը, որուն իրականացման գաղութներու Հայութիւնն ալ պէտք է մասնակցի: Լաւագոյն մեծարանքը Հայաստանի հանրային կրթութեան գործավարի յիշատակին, ատոր մէջ է, — օգնել ընդլայնմանը իր այնքան եռանդով եւ հաւատքով յառաջ տարած գործին, զրել կարգալ գիտցողներու, հայերէն գրել կարգալ գիտցողներու թուոյն ստուարացման գործին:

•••

Այս երկու հայկական սուգերուն մասին զրելու վրայ էի, երբ ուրիշ մահ մը, որ կը շահագրգռէ ամբողջ մարդկութիւնը, եկաւ՝ իբր զէպք մը մեծագործ՝ մտքերն ու սրտերը ցնցել աշխարհիս ամէն կողմ, ամէն տեղ ուր բարոյական արտակարգ մեծութիւն մը յարգել գիտցող հոգիներ կան: Ժօրժ Բլէմանսօ, որ առողջ ծերութեան մը ապշեցուցիչ օրինակը կուտար երկար տարիներէ ի վեր, յանկարծ ինկաւ՝ այլ եւս չկանգնելու համար: Ամենէն մեծ, ամենէն ջերմ, ամենէն հերոսական սիրտերէն մին որ երեւցած ըլլան մարդկութեան մէջ, դադրեցաւ բարախելէ:

Աշխարհասան պատերազմին մէջ եթէ Դաշնակիցները յաղթանակը տարին շատ աւելի շուտ քան ինչ որ պիտի ըլլար թէ որ իրերը նոյն ընթացքով շարունակէին, եթէ երեքուկէս տարուան պարտութիւններէ, կորուստներէ, յուսախարութիւններէ յետոյ քանի մը ամսուան մէջ կացութիւնը հիմի ի վեր փոխուեցաւ ու իր բոլոր ուժերը հաւաքած ահաւոր վիշապի մը պէս Փարիզի վրայ քալող, արդէն Փարիզի դռները հասած գերման բանակը յանկարծ ստիպուեցաւ ետ նահանջել եւ վերջնական պարտութեան ճամբան բռնել, այս հրաշապատում երեւոյթը բացատրող շատ մը պատճառներուն զխաւորը Բլէմանսօն էր, ինչ որ ֆրանսական մամուլին

«ՎԱԳՐԸ», իր զինուորական գրական

մէջ, առանց կուսակցական խտրութեան, զը-
րեթէ ամէնքը անգամ մը եւս կը խոստովա-
նին այսօր մեծ Ֆրանսացւոյն դազադին առ-
ջեւ: Կը յիշեմ այդ յաղթանակէն յետոյ Ատուֆ
Վիլէթի զմայլելի մէկ գծագրութիւնը որ
թերթի մը մէջ երևցաւ. ձերուկ Քլէմանսօն
եւ մանկամարդ պատանուի ժան տ'Արք
ձեռքը ձեռքի կ'երեւային հօն, ու ներքեւը
զըռուած էր «Ֆրանսական հրաշքը»: Ո՛չ ժան
տ'Արք մատաղ հովուհին եւ ո՛չ ալեւոր Քլէ-
մանսօ մտաւորականը պատերազմիկ Արի-
լէսներ, Աղեքսանդրներ, զիւանազէտ Պիղ-
մարքներ կամ ռազմազէտ Մօլթփէներ չէին.

անոնք ուժեղ հողիներ էին, հայրենիքի սիր-
ով արտակարգօրէն բռնկած աւիւնի ու հա-
ւատքի մեծ վառարաններ, անոնց դերը եղաւ
կորստեան սեմին վրայ զանուղ իրենց ժո-
ղովորդին բարոյական լքումը թօթուել, հա-
ւատքը, ինքնավստահութիւնը, կորովը ար-
թընցնել անոր մէջ, եւ զայն կարող դարձնել
զերազոյն ճիգին որ հայրենիքը պիտի ազա-
տէր ստրկացումէ: Մարդկային այսպիսի հազ-
ուադէպ տիպարներ, որ հազարներու ընել
չկրցածը միայնակ կարող են՝ հոգեկան ար-
տաստօր ուժի մը ճաճանշումով՝ կատարել,
ամբողջ մարդկութեան պատիւը կազմող

էակներ են, եւ բնական է որ ոչ թէ միայն իր մեծ գաւազնը կորսնցնող ազգը, այլ ամբողջ մարդկութիւնը որոքի կանգնի այդպիսի դէմքի մը դազազին առջեւ:

Պատերազմէն առաջ, առդէն աշխարհահռչակ անձնաւորութիւն մըն էր Քլէմանսօ, իբր Ժրանսայի ամենաուժեղ քաղաքական գործիչներէն, ամենէն հատու առեմնախօսներէն եւ ամենէն կորովի հրապարակագիրներէն մին: Բազմաճմուռ մարդ, իր ուսումնասիրութիւնները բժշկական համալսարանին մէջ սկսած ու աւարտած, գիտութեան հետ, անոր չափ, թերեւս աւելի՝ գրականութիւնն ու գեղարուեստը սիրած ու անոնց բոլոր հին ու նոր ձեւերուն ու արտայայտութեանց մօտէն ծանօթացած, ինքն իսկ խօսքի եւ գրչի արուեստագէտ մը, սն՝ վաղուց ձգած էր բժշկական ասպարէզը եւ նետուած էր քաղաքական կեանքի մէջ: Բուռն խառնուածք, պայքարողի խառնուածք, որուն մէջ քննադատի, բնագոյի, հարուածողի դերը աւելի ցայտուն կը յայտնուէր քան կառավարողի, կարգադրողի, շինողի, ան ունեցած էր փոթորկային գործունէութիւն մը, մոլեգին բաղաւններու, փայլուն յաջողութիւններու եւ դժուար անկումներու տարօրինակ յաջորդութիւն: Աւելի քան տասնեակ մը դահլիճներ տապալած էր.— քաղաքական մեծագոյն գործիչներն իրենց գլուխն ունեցող դահլիճներ— իր կռու, փաստացի, հզօրապէս արամբանական, ներուժօրէն համոզիչ բեմական պերճախօսութեամբ միայն: Սոսկումը եղած էր խորհրդարանական լիարբնեւուն,— որ վերջ ի վերջոյ «վազը» անունը տուին իրեն: Իր հմտութեան, իր ճարտասանութեան չափ մեծ էր իր սրամտութիւնը. հանճարեղ կամէն իր կծու եւ «շիրին» հեղնաբանութիւնները, այս կամ այն մեծահամբաւ անձնաւորութիւնը խայթող սայրասուր ու անվրէպ սլաքներ, հռչակաւոր են, եւ անթիւ իր լրագիրը, զոր անուանած էր լա խլսմիս (արդարութիւն), ժամանակին ամենէն փայլուն, ամենէն աղմկայոյզ, գրականօրէն ալ ամենէն շահեկան եւ ուժեղ օրկաններէն մին հանդիսացած էր. հոն իր շուրջ խմբած էր տաղանդաւոր քանի մը մարքեր որ իր աշակերտներն ու հիացողներն էին, Քամիլլ փելթան, Ալեքսանտր Միլրան, Կիւսթափ Ժեֆրուա եւ այլք, որոնք իրենց վարպետին կ'օգնէին՝ յանդուգն ու նո-

րատէր հրապարակագրի դերին մէջ զոր ան կը կատարէր: Եւ սակայն, ոչ միայն՝ երկարատեւն՝ չէր յաջողած հակառակորդի եւ քննադատի դերէն անցնիլ կառավարողի դերին, այլ եւ հուսկ ապա իր հակառակորդները, զինք ծանր, զգուշիլ — եւ ապահովապէս անարդար— ամբաստանութիւններով⁽¹⁾ հարուածելով, յաջողեւ ին վարկաբեկել եւ իր իբր երեսփոխան վերընտրութիւնն իսկ անհնար դարձնել: Կը յիշեմ որ երբ 1895ի վերջերս Փարիզ եկայ, Քլէմանսօ արդէն բաւական ատենէ ի վեր՝ յաղթուած մըն էր, քաղաքական կեանքէ բոլորովին քաշուած, պարտքերու տակ ճգմուած, նիւթական անձուկ կացութեան մատնուած, իր խլսմիս թերթը կ'երևար դժուարութեամբ, ու շատ սահմանափակ տարածումով. ինք իբր ապրուստի միջոց՝ բարեկամներու փախաւուրթիւններ եւ Տէփէշ տը Թուլուզին եւ քանի մը ուրիշ լրագիրներու աշխատակցութիւնն ունէր: Այդ ճգնաժամին մէջ, Քլէմանսօ, փոխանակ ընկճուելու, սպասելով իր վերականգնումի օրունն որուն զալստեան հաւատքը կը պահէր, իր բոլոր ուժը տուած էր գրական աշխատութեանց. կ'արտադրէր ընկերական, քաղաքա-

(1) Կը համարէին զինքը Անգլիոյ վարձուած մէկ գործակալը... Կը սպրդէին Թէ Անգլիոյ դրդումով է որ կը տապալէր դափնիճները, Թէ Անգլիոյ շահուն համար է որ Ֆրանսայի գաղթավայրեր տալ աշխատող խլսմիսներին, եգիպտոսի մէջ Անգլիան մինակ ձգել չուզող. հոն անգլո-ֆրանսական միջամտութիւն մը զուտ անգլիականին տեղ անհրաժեշտ նկատող Ֆրեսինէն տապալած էր: Զինք ամբաստանեցին նաեւ իբր փանամայի գայթակղական կաշառակերութեանց մեղսակից: Այդ խայտառակ գրագրութեանները հաստատուելու համար նոյն իսկ սուտ վաւերաթղթեր յերիւրեցին («նորթն Թիւթաճար» անունով հանրածանօթ) ... Ինչքան մեծ է Բայրենսէր գործիչ մը, այնքան աւելի ծանր ու պոփալի կ'ըլլան հակառակորդներու, նախանձորներու գրագրութեանները. չէ՞ որ Ժան տ'Արքն իսկ իր հայրենակիցներէն ումանք ամբաստանեցին իբր կախարդ, իբր սատանայէն ներշնչուած, եւ իբր այդ՝ մատնեցին գայն Թէյնամելոյն որ գայն իբր դիւաբանակ հոգի մը խարոյկի վրայ ողջ ողջ այրել տուաւ...:

կեան, զրական, գեղարուեստական, փիլիսոփայական նիւթերու վրայ հմտալից ու գեղեցիկ յօդուածներու շարք մը, որ լրագրաց մէջ երեւնալէ յետոյ քանի մը հատորներու մէջ ամփոփուեցան (La Méele sociale, Le grand Pan, Au fil des jours եւն.), կը գրէր Վէպ մը, Les plus forts, եւ միարար թատերերգութիւն մը, երջանկութեան քողը, որ թերեւս իր զրական լաւագոյն գործն է, մեծ յաջողութիւն ունեցած է բեմի վրայ, եւ պիտի մնայ իբր Ֆրանսական թատերերգութեան խորիմաստ ու կատարեալ էջերէն մին: Եկաւ Տրէյֆիւսեան հարցը, հիմնուեցաւ ՊԸՈՒԹ թերթը, որուն խմբագրապետն ըլլալ հրաւիրեցին Քլէմանսօն, որ այդ մեծ պաշարին մէջ առաջին գիրը կատարեց եւ՝ իր գրչով, միմիայն իր գրչով՝ նորէն տիրացաւ ամենալայն ժողովրդականութեան, գէթ Տրէյֆիւսի կողմնակից Ֆրանսացուց մէջ՝ որ մեծամասնութիւնը եղան եւ վերջ ի վերջոյ այդ դատը յաղթական վախճանի մը հասցուցին: Քիչ յետոյ, նոյն հրապարակագրի զօրեղ գրիչը փայլեցաւ Մարօքի խնդրոյն մէջ (որուն սուր ու սպառնական ձև մը տուած էր Վիլհէլմի Գերմանիան) եւ ատով իր հայրենասէր, բարձրախոհ, կորովի քաղաքական հրապարակագրի համբաւը եւ վարկը աւելի եւս տարածուեցաւ: Քլէմանսօ վերստին խորհրդարան յաւա՝ ծերակուտական ընտրուելով, յետոյ հրաւիրուեցաւ Պ. Սարիէնի դահլիճին մէջ նախարարի աթոռ մը զբաւելու, մինչեւ որ հասաւ վարչապետի գիրքին: Իբր վարչապետ, — կ'ըսեն իր հակառակորդները — ան որ բոլոր իր ժամանակակից կառավարութիւնները քննադատած եւ անոնցմէ շատերը տապալած էր, նորութիւն մը չբերու, կառավարողի, կազմակերպողի, վերանորոգչի յատկութիւններ ցոյց չտուաւ. ասիկա թերեւս բոլորովին սխալ չէ. յանկարծ իշխանութեան զլուխ անցած էր, առանց որոշ ծրագիր մը ունենալու, եւ վարչական հանճար մը երեւան չկրցաւ բերել. բայց իր քրննադատած կարգ մը վարչապետներուն ունախարարներուն ալ շատերէն բնաւ վար չմնաց, ու գերազանցեց իսկ զանոնք, աւելի աշխուժութիւն, արագութիւն, թարմութիւն ջանաց մտցնել կառավարական զործառնութեանց մէջ. տազնապալից բոսկներու մէջ (Հարաւի ապստամբական շարժում, զոր խաղաղեցուց, Հիւսիսի բանւորական ծանրակշիռ զոր-

ծաղուէներ, որոնց լուծում տուաւ միայնակ երթալով զօրծաւորներուն մէջ՝ անոնց հետ բանակցելու, օտար լեզէոնի գերման զինուորներու վտանգաւոր հարց, զոր լուծեց պաղարինութեամբ ու հաստատակամութեամբ՝ առանց Գերմանիոյ յաւակնութեանց առջեւ գլուխ ձեռլու), քաջութիւն, նրբամտութիւն, իմաստութիւն, արժանապատւութիւն ի յայտ բերաւ, զործունեայ, ողջամիտ, կորովի, սրախօտ, համակրելի վարչապետ մը եղաւ:

Նախապատերազմեան այդ ամբողջ զործունէութիւնը շատ տարբեր, յաճախ բոլորովին ներհակ կարծիքներու տեղի տուած է, եւ հոս ատենն ու տեղը չէ ատոնց վրայ ծանրանալու: Ոմանցմէ ջերմօրէն սիրուած, այլոցմէ բուռն կերպով ատուած մարդ մըն էր Քլէմանսօ՝ մինչեւ այն օրն ուր, պատերազմի վերջին շրջանին, կոշուեցաւ ձեռք առնելու վտանգուած Ֆրանսայի ճակատագրին դեկավարութիւնը: Պատերազմի առաջին երեք տարիներուն, թէեւ Մերակոյտի Պատերազմական եւ Արտաքին Գործոց Յանձնաժողովներուն նախագահ, քննադատի գերն է որ կատարած էր աւելի իր լ'ով լիպը (ազատ մարդը) լրագրին, որուն յետոյ՝ զրաքննական խստութեանց պատճառով լ'ով լիշէնէ (չղթա-յակապ մարդը) անունը տուաւ, ահաւոր ու հոյակապ յօդուածներով (ուր իրարու յաջորդող կառավարութեանց սխալներն ու տկարութիւնները կը հարուածէր անխնայօրէն) քան ծերակուտական յանձնաժողովներու մէջ իր զօրծունէութեամբ: Պատերազմին ամենէն մոռլ օրերն էին. Ռուսիա, ուր Պոլշեմիքները յաղթական հանդիսացած էին, Դաշնակիցներու կողքին պատերազմը շարունակելէ վերջնապէս հրաժարած էր. գերման-աւստրիական բանակը, Սերպիայէն յետոյ՝ Ռումանիան ու Փոլոնիան ամբողջապէս գրաւած, Ռուսին կողմէն այլ եւս ուէ է երկիւղ չունենալով, իր բոլոր ուժերով կը խուժէր Փարիզի վրայ: Խտալական բանակը Քափօրեթթոյի ձանր պարտութիւնը կրած էր, որ աղէտի մը համեմատութիւնները կ'առնէր: Ամերիկան վերջ ի վերջոյ պատերազմի մասնակցելու որոշում տուած էր, բայց դեռ իր ուժերը հեռու էին լիովին պատրաստ ըլլալէ՝ ետ քաշուած Ռուսիոյ եւ զգեսնուած Խտալիոյ տեղը բռնելու համար: Վերջնական յաղթանակը նորէն Դաշնակիցներունը պիտի ըլլար, քանի որ Անգ-

լիա վճռած էր մինչեւ վերջը կոտորի, և, Սմերիկայի դրամական ու զինուորական անսպառուժերուն միացած, ան կրնար, հուսկ ուրիմն պարտութեան մատնել զերման բանակը որ, թէեւ զեռ զօրեղ, պիտի յոգնէր ու սպառէր վերջ ի վերջոյ. սակայն այդ յաղթանակը կրնար գալ շատ ուշ, Փարիզը զբաւուելէ ու Ֆրանսան ջախջախուելէ յետոյ, կրնար գալ՝ միլիոնաւոր նորանոր կեանքերու փճառայէն եւ արեւմտեան քաղաքակրթութեան հիմնադատակ կործանումէն յետոյ: Ֆրանսական ժողովուրդը մեծ մասամբ խոնջ էր, վհատութեան նշաններ կը տեսնուէին ինչ ինչ շրջանակներու մէջ. եղած զոհաբերութիւնները տարապայման, անհանդուրժելի նկատողները եւ յաղթանակն անկարելի կարծողները կը բազմանային. տէ՛րի, Թիւթներուն ձախը կը գործնար հետզհետէ, ու եւ ձեռով հաշտութիւն մը կնքուելու փափաքողները իրենց մտածումը չէին ծածկեր եւ ատոր համար կ'աշխատէին: Ահա այդ տխուր, մութ, ահաւոր բոսկին է որ Քլէմանսօ, տէ՛րի, Թիւթներու դէմ ուղղուած նշանաւոր ճառէն յետոյ զոր Ծերակոյտին մէջ արտասանեց, իր բոլոր ազգասէր հայրենակիցներուն աչքին՝ գրեթէ առանց կուսակցական խտրութեան՝ երեւցաւ իրր միակ մարդը որ կրնար կայուն լինել փրկել: Ամենակծու կերպով քննադատուած զործիչները, կուսակցութեանց պետերը, իշխանութեան զլուխը գտնուողները, եւ Հանրապետութեան նախագահը ինքն իսկ, զոր Քլէմանսօ զետնէ գետին զարկած էր իր յօդուածներուն մէջ, զերազնիւ հայրենասիրութիւնն ունեցան հրաւիրել վազլը վարչապետութեան ծանր զօրծը ստանձնելու:

Վազրը ստանձնեց այդ զօրծը, եւ ամէն ոք զիտէ թէ ի՛նչ հոյակապ, իր բարեկամներուն սպասածէն իսկ աւելի ուժեղ, իմաստուն, զիւցազնական, զերմարդկային ձեռով մը կատարեց զայն: Զսպեց ու լռեցուց յուսահատութեան մղիչները, ժողովուրդին ու բանակին բարոյականը բարձրացուց, հրահրեց, ելեքտրացուց՝ իր առողջ ձերբունիի զուարթ, կատակող, անվախ, հաւատաւոր դէմքը տանելով շարաթը երեք-չորս անգամ ճակատին ամենէն վտանգաւոր կէտերուն վրայ զինուորներուն մէջ պտըտցնել, նոյն ատեն՝ խորհրդարանին մէջ իր ճառերով թիկունքի ամբողջ ժողովուրդը խրախուսելով,

ողելորեւով, սրտաւնդելով: Գործի վրայ դրաւ Ֆրանսացի զօրավարներու մէջէն ամենէն խիզախները, ամենէն կարողները. ամենէն հմուտներն ու խանդավառները, և մանաւանդ Ուիլյամը, Օբլանտօն, եւ է՛ն դժուարը՝ Լոյտ Ճօրճը համոզելով՝ յաջողեցաւ զաշնակից բանակներու ամբողջութեան զլուխը միակ հրամանատարութիւն մը ղնելու փրկարար զա-

Քլէմանսօ քաղաքացի
իւ հօրը ձեռքով յօրինուած փասքել

զափարն իրականացնել, ահաբեկու եւ անհրաժեշտ պաշտօն որուն կոչուեցաւ ուրիշ հանձարեղ մարդ մը, մեծ մտքի եւ մեծ հոգիի տէր ուրիշ Ֆրանսացի մը, որ այդ հսկայ զօրծին պէտք եղած հսկայ մարդն էր, Ֆօշը: Քանի մը ամիս յետոյ, զերման բանակը կը նահանջէր, կորակոր պարտուած, եւ զինազաւար կը խնդրէր՝ առանց ու եւ պայման ղնելու: Զինազաւարի հոշակման իրիկունը՝ Ֆրանսական ժողովուրդին, Ֆրանսացի եւ զաշնակից զինուորներու ուրախութեան պայթումը Փարիզի մէջ, վսեմ տեսարան մըն էր, զոր մարդկային գրիչը չի կրնար նկարագրել. այդ ուրախութեան գլխաւոր պատճառը Քլէմանսօն էր: Ժողովուրդը ղիտլըր առիկա, եւ այդ իրիկուն անոր անունը օրհնութեան խելայեղ ազադականքով կը հնչէր բոլոր բերաններէն: Զինուորներուն, ժողովուրդին կուրքը

եղաւ ան: Le Père la Victoire (Յաղթութիւն Հայրիկ) անունը տուին իրեն:

Այդ օրերուն, անիշխանական երիտաւարդ մը, Քոթէն, որ զրգոտած տկարամիտ մըն էր, ծերունի հայրենասէրին հետեւելով փողոցը՝ երբ կառքով պտոյտ մը կ'ընէր, աւորճանակը վրան պարպեց, վատօրէն, ետեւէն: Գնդակը մտաւ Քլէմանսոյի կոնակը, բայց հրաշքով մը մնաց մկանուն քներուն մէջ, աւելի ներս չթափանցելով: Բժշկական դարմանումներով ու քիչ մը հանգիստով, ալեւոր նախագահը ինքզինքը գտաւ կարճ ժամանակի մէջ: Բայց ասիկա կարծես ազդանշան մըն էր թէ փառքի դադարեցնակէտը հասած գործիչին առջեւ պիտի բացուէր այնուհետեւ յուսախաբութեան ու դառնութեանց շրջան մը: Ոմանք կը կարծեն թէ յաղթանակէն յետոյ, Քլէմանսօ քաշուելու էր եւ հաշտութեան դաշնագրին բանակցութեանց գործը ձգելու էր աւելի ճապուղի, աւելի խորագետ մարդոց: Կան որ քննադատեցին ու ցարդ կը քննադատեն Քլէմանսոյի եւ իր աշխատակիցներուն վարմունքը՝ հաշտութեան բանակցութեանց ատեն, յայտարարելով թէ ուրիշներ լաւագոյն պայմաններ ձեռք պիտի ձգէին Ֆրանսայի համար: Անսխալ մարդ չկայ, մեծագոյն մարդիկն իսկ կրնան սխալներ գործել, եւ անհնար է պնդել թէ ամէն ինչ որ Քլէմանսօ ըրաւ այդ շրջանին՝ կատարեալ էր: Սխալ մըն էր, թերեւս, որ այդ բանակցութեանց շրջանին գրեթէ մինակ ուղեց գործել եւ իր երբեմնի հակառակորդ կամ մրցակից անձնաւորութեանց կարեւորագոյններէն, բանակցողի, զիւանաղէտի ու ելմտաղէտի կարողութիւններ ունեցող եւ բազմաշաղկապ զեղեցիկ կուսակցութեանց համարումը վայելող ծանօթ գործիչներէն մէկ քանին իրեն ընկեր չառաւ, ինչ որ թէ՛ դաշնագրին աւելի կատարեալ ըլլալուն կրնար նպաստել եւ թէ՛ իր քիչ յետոյ տապալման առաջին առնել: Նոյն սխալը գործեց նաեւ Ուիլյոն որ իր հակառակորդ կուսակցութենէն քանի մը հեղինակաւոր ներկայացուցիչներ չուղեց առնել իր նախագահած պատուիրակութեան մէջ, ամէն ինչ ինք անձնապէս՝ իր ընտրած խորհրդականներով եւ աջակիցներով ըրաւ եւ յետոյ տեսաւ — աւելի դժբախտ քան Քլէմանսօն — ոչ միայն իր անձին այլ եւ զրեթէ իր ամբողջ գործին՝ խորտակումը իրեն ղէմ ծայրա-

յեղօրէն զրգոտած ու յարուած այդ հակառակորդ կուսակցութեան ձեռքով: Ինչ մանրամասնութեան թերութիւններ ալ որ ունենայ սակայն վերստյի դաշնագիրը, դժուար է ընդունիլ թէ ուրիշ ու եւ է մէկը, միայնակ՝ լորտ ճօրճի ու Ուիլյոնի մէջտեղը, աւելի լաւ պիտի կարենար յաղթել հաշտութեան շրջանի մեծ կոնտրապոնտի եւ կարծր դժուարութեանց ու ձեռք ձգել աւելի արդիւնք իր երկրին համար. դժուար է մանաւանդ ընդունիլ թէ ուրիշ մը պիտի ունենար աւելի հմայք, աւելի վարկ, ֆրանսաւոր ներկայացուցիչ ու համար այդ օրերուն եւ անոր հակառակ հերք պաշտպանելու համար, քան այն որ հասարակաց յաղթանակին ամենամեծ հեղինակը կը նկատուէր ամենքէն, որմէ կը պատկանէին ամբարտաւան Անգլիոյ եւ մեծագոր Ամերիկայի պատուիրակները, եւ որ ամենէն կատաղին, ամենէն մոլեգնան էր ֆրանսացի հայրենասէրներուն: Տեսնուեցաւ թէ ինչպէս ոմանք անոնցմէ որ կը քննադատէին վերստյի դաշնագիրը, եւ զայն տնտեսական ու թերի կը դաշնէին, իրենց ձեռքով պատուեցին անոր զաւակն եղող Սէվրի դաշնագիրը եւ ասով իսկ տկարացուցին վերստյի վաւերացումը, որուն արդէն ամենէն ամուր պայմաններն իսկ մասամբ թուլցուցին, մաշեցուցին, յաղթանակը հետզհետէ վերածելով, փոքրցնելով, սահմանափակելով:

Եւ ասա օր մը, ժողովուրդներու անհետեւողականութեան, ապերախտութեան ամենէն ցայտուն ապացոյցներէն մին տալով, ֆրանսական ժողովուրդը, — աւելի ճիշտ՝ անոր քաղաքական ներկայացուցիչներու մէկ ստուար մասը, — որ յաղթանակին հետեւեալ օրերուն մէջ ազատարար դիւցազնի պատուանդանին վրայ բարձրացուցիչ էր Քլէմանսօն, զայն իր ձեռքով խայտառակեց, վար առաւ պատուանդանէն եւ իր տան մէջ փակուելու դատապարտեց: Զիւլէ յետոյ որ ան Հանրապետութեան նախագահի պաշտօնին իր թեկնածութիւնը գրուելուն հաւանէր, փոխանակ միաձայնութեամբ ֆրանսայի փրկիչին համար քուէարկելու, խորհրդարանականներու մեծամասնութիւնը անոր տեղ նախագահ ընտրեց Պ. Փօլ Տէշանէլը, համակրելի անձնաւորութիւն մը, որ սակայն համեմատութեան չէր կրնար զրուիլ այդ հակառակ հետ:

Այդ օրէն սկսեալ, Քլէմանսօ վճռեց ընդ միշտ քաշուիլ հանրային կեանքէն, եւ կամքի հոյակապ ուժով մը, հազուադէպ ինքնագաղութով մը, — ինք որ անգուսպ կրքոտ մը նկատուած էր ամբողջ կեանքին մէջ. — իր այդ ստոյիկեան որոշման հաւատարիմ մնաց մինչեւ վերջին շունչը: Առաջարկեցին Ծերակոյտին մէջ աթոռ մը ապահովել իրեն, մերժեց: Զինք անդամ ընտրեցին Ֆրանսական Ակադեմիոյ, չուզեց հոն մէկ օր իսկ երեւալ ե ընդունելութեան հանդէսի ձեւակերպութեանց համակերպիլ: Ի՞նչքան անգամներ քաղաքական անձնաւորութիւններ ու մասնաւոր հրապարակագիրներ գացին գինք մղել որ կարծիք յայտնէր իր քաշուելն ի վեր պատահած զէպերու մասին, յամառեցաւ լռել: Գնաց մինչեւ Հնդկաստան՝ վազր որսալու եւ նաեւ մօտէն ուսումնասիրելու այդ հինաւորեց երկրին կրօնքներն ու արուեստները, որոնց սիրողն ու հիացողն էր շատոնց: Յետոյ առանձնացաւ իր Ֆրանքլէն փողոցի տունը կամ իր ծննդավայր Վանսէին մէջ ունեցած ամարանոցը եւ զրեց զեղեցիկ գործեր, իր սքանչելի հատորը Դեմոսթենիսի վրայ, խտացում մը իր քաղաքական գործիչի խէշալին, իր իմաստասիրական հայեցողութեանց հոսկ ամփոփոյք մը՝ «Մտածման Երեկոյին», եւ գիրք մը իր սիրելի բարեկամ մեծ նկարիչ Քլոտ Մոնէին վրայ:

Երկու անգամ միայն՝ ժամանակաւոր շեղումի մը հաւանեցաւ քաղաքական կեանքէն ընդ միշտ հեռանալու իր որոշումէն. առաջին հեղուն՝ իր կամքով, կատարելու համար գործ մը աւելի՝ հայրենասէր փրօփականտիսթի քան քաղաքական գործիչի, երբ տեսնելով որ Ամերիկա ինչքան խտութեամբ կը պահանջէր Ֆրանսայի պատերազմական պարտքերուն ամբողջական վճարումը՝ առանց ունէ զեղչ ընդունելու, ինքն իր զլխուն ճամբորդի ցուպն առաւ ձեռքը եւ գնաց Միացեալ Նահանգները, հրապարակային բանախօսութիւններով ժողովուրդը համոզել ջանալու որ իր երկրին տարապայման զոհարելութիւններն ի նկատի ունենան եւ չյամառին երկար տարիներով այդպիսի անպիսի բեռ մը անոր ուսերուն վրայ ձանրացնել: Այդ ինքնակոչ առաքելութիւնը ունէ իրական արդիւնք չունեցաւ: Ամերիկեան քաղաքականութիւնը Ռիչարնի անկումէն ի վեր ամենաշոք եւս-

կանութեան վրայ հիմնուած է (Հայերը գիտեն զայդ), եւ նոյն ինքն Ֆադթութիւն Հայրիկը չէր կրնար այդ ժայռէն ջուր բղխեցնել: Ամենամեծ պատիւներով լնդունեցան գինքը, խուռն բազմութեամբ՝ իբր հետաքրքրական մեծ գէմք մը՝ գացին գինքը լսել, ծափահարել իր սքանչելի անզլիներէն խօսելու կարողութիւնը եւ իր կուռ ու յուզիչ ճարտասա-

Քլէմանսօ քաւորվեց քաւեկան

նութիւնը, բայց ձգեցին որ դառնայ ձեռնու-նայնու ի՞նչքան զեղեցիկ էր, ի՞նչքան սրտաշարժ, սակայն, հիզը զոր ալ ութսուներկու տարեկան ձերունին յանձն առաւ քաղաքէ քաղաք բեմերու վրայ մէկուկէս, երկու ժամ տեւող բանախօսութիւններ ընելու՝ իր երկրին դատը պաշտպանելու համար...

Երկրորդ շեղումն ընելու ուրիշներն է որ ստիպեցին գինքը: Հրապարակագիր մը մաքաջախոտ փօշի մահուրէն յետոյ անոր մէկ գրութիւնը ապեց թերթերու մէջ, գրութիւն ուր մեծ զինուորականը հաշտութեան բանակցութեանց մէջ իր ու Քլէմանսոյի կարգ մը տեսութեանց էական տարբերութիւնները երեւան կը հանէր եւ զանդատներ ու մեղադրանքներ կը բանաձեւէր Քլէմանսոյի ինչ ինչ վարմունքներու նկատմամբ: Ծերունի «Վազր»ը ինքզինքը հօրկաղրուած զգաց, այդ մեղադրանքներուն զէմ իր անձն ու գործը պաշտպանելու համար, խղել լրութիւնը եւ

ըսել ինչ որ հարկաւոր կը նկատէր որպէս զի իր այդ դժուար օրերուն կատարած դերը թաքուն մնացած կարելորդ ու բացատրիչ մանրամասնութիւններով երևար ամենուն: Այդ աշխատանքին մէջ թաղուած էր՝ երբ մահը եկեր է յանկարծ անընկճելի, անխորտակելի, մշտադաւար կարծուած այդ ծերունին զգեստնել: Պիտի իմանանք անշուշտ ի մօտոյ թէ այդ աշխատանքը գէթ ամենամեծ մասամբ՝ աւարտած էր արդեօք՝ հսկային անկումէն առաջ: Տխուր բան պիտի ըլլայ անշուշտ՝ տեսնել որ նոր ժամանակներու մեծագոյն պայքարը յաղթանակի առաջնորդող երկու նոյնացեղ եղբայր ուժեր՝ իրենց մահէն ետք՝ հաշտութեան մանրամասնութեանց առթիւ վէճի ելած ըլլան իրարու դէմ, բայց յանցանքը Քլէմանսոյինը չէ՝ եթէ այդ ի ծնէ բանակուողը, — ամէն պայքարէ քաշուիլ որոշելէ յետոյ — ըռնադատեցին իր վերջին մտաւոր ճիշդ ամենէն զօնդակ բանակութիւն նուիրել: Ապահովապէս, ճշմարտութեան սէրն եւ արդարութեան զգացումը, որոնք անպատկառ անհաւատի առերեւոյթ ձեւերու տակ վեհանձն գաղափարապաշտի հոգի մը կրող այդ տարօրինակ մարդը միշտ ունեցած է, պիտի յատնուին նաեւ այդ հուսկ գործին մէջ, իրենց դէմ կատարուած յարձակմանց ու գործուած անարդարութեանց մասին զգացումը հասկանալի նկատարութեան մը եւ գաղտնութեան մը արտայայտման հետ:

Քլէմանսօ մին է այն մէտէորական օակաւագէտ դէմքերէն, որ շատերէն քիչ կամ գէշ կը հասկցուն իրենց կեանքի մեծ մասին մէջ, ու յանկարծ՝ արտակարգ դէպքերու բերումով՝ կուտան իրենց ամբողջ մեծութեան չափը եւ կը դառնան տեսակ մը խորհրդանշանական տիպարներ: Ան որոշ բոլորի մը — Թրանսայի պատմութեան ամենամեծ բոլորին — իր հայրենիքն անձնաւորեց, եւ ան լեզունգական դէմք մը դարձաւ՝ դեռ ողջ: Տեսաւ իր աչքով սրտայայտ յուշարձանը զոր իրեն ի պատիւ կանգնեցին Վանտէի մէջ եւ ուր կոխին մեծ վարիչը՝ գինուորի զգեստով՝ կը ցցուի երիտասարդ դինուորներու խումբի մը մէջտեղ, որ վայն պաշարած, կը յատին դէպ ի հոն — թշնամի ճակատը — ուր անոր աչքերը սեւեւած են, ամբողջ մարմնով ու հոգով պատրաստ նետուելու դէպ ի յաղթանակին առաջնորդող վսեմ գոհարերութիւնը: Անոր

դէմքը հետզհետէ աւելի պիտի մեծնայ, լուսաւորուի, հասկանալի դառնայ իր բոլոր կողմերով, որքան տարիներն անցնին: Անոր մրրկալից կեանքին վերիվայրումները, իրական կամ առերեւոյթ հակասութիւնները պիտի հարթուին, պիտի մեղմուին, պիտի յրստակ ու ներդաշնակ ամբողջութիւն մը երեւան բերեն, ուր պիտի տեսնուի՝ էական զմերուն մէջ՝ կուռ միութիւն մը խառնուածքի եւ խելալի, պիտի որոշ երեւայ իր անձնաւորութեան մէջ տիրական հայրենասէրը, որ նախ ներքին քաղաքականութեան պայքարին մէջ մարդեր է իր ուժերը (նուիրուած միշտ հայրենիքի շահուն՝ երբ նոյն իսկ պատահել է իրեն սխալիլ), եւ որ ի վերջոյ այդ մարդուած, իրենց գերագոյն ձգտման ու լրացման հասած ուժերը գործածել է հայրենիքի թշնամոյն դէմ մղուած պայքարին, հայրենիքի եւ Ազատութեան պաշտպանման նուիրուած գերագոյն պայքարին մէջ:

Այդպիսի արտակարգ մեծութեամբ հայրենասէրի դէմքի մը խաւարման հանդէպ, հայ հայրենասէրներ չեն կրնար խոր ցաւ չգգալ ու սրտազին յարգանքով չխոնարհիլ այդ հոյակապ կեանքին առջեւ որ այնքան վեհ վախճան մը կ'ունենայ:

Հայ հայրենասէրներն այդ պարտքն ունին ոչ միայն որովհետեւ հայրենասիրութեան մեծ մտատիպար մըն է որ կ'իյնայ, այլ եւ որովհետեւ այդ անհետացող հսկան մեր ժողովուրդին՝ իբր կեղեքուած ժողովուրդի մը՝ բարեկամը եղաւ, ու Համբոտեան կոտորածներու շրջանէն իսկ՝ առաջին պաշտպաններէն մին հանդիսացաւ մեր դատին: 1896ին, Փարիզ գալէս քիչ յետոյ, իրեն է որ զիմեցի, երբ հայկական ջարդերը նկարագրող ակնատես Հայերու Հայաստանի զանազան շրջաններէն Պոլիս զրկած նամակներու թարգմանութեանց հաւաքածու մը հրատարակելէ առաջ ուղեցի որ այդ հատորը մեծանուն Թրանսայի մը յառաջարկով ներկայանար հասարակութեան: Պոլսէն արդէն շատոնց ի վեր հետեւած էի Քլէմանսոյի գործունէութեան, կարգացած էի անոր ուժեղ ու ազնուաշունչ յօդուածները, եւ խորապէս սիրած էի զինքը: Ինչքան ալ զրպարտուած ու վարկաբեկուած ըլլար, ու թէեւ Խորհրդարանէն դուրս ձրգուած, ան կը մնար, ինծի համար, առաջին քաղաքական զրագէտը Թրանսայի: Եւ ար-

դէն, թէպէտ իր դիրքը խախտուած, ան՝ իր գրչով նորէն մեծ ազդեցութիւն ունէր ժողովուրդին վրայ ու նոյն իսկ Խորհրդարանին մէջ: Ամենասիրտլիր փութկոտութեամբ բնդունեցաւ զրեւ յառաջաբանը եւ արտագրեց իր հօրագոյն էջերէն մին, ուր կատարուած ոճիրին անհաւատալի հրէշայնութիւնը ի վեր կը հանէր, զայն սարքող կառավարութեան բարբարոսութիւնը եւ անոր հանդէպ իրենց անտարբերութեամբ մեղսակից հանդիսացող եւրոպական կառավարութեանց վատութիւնը կը խարանէր: Այդ միջոցին մենք պարտաւոր էինք ջարդերու իրականութիւնն իսկ ապացուցանել, վասն զի Օսմանեան զեապանատունը կաշառած էր կարեւոր թերթեր, Փարիզի ինչպէս եւ եւրոպական քանի մը ուրիշ քաղաքներու մէջ, ուր Հայերը կը ներկայացնէին իբր խոտվարար, անիշխանական տարր մը, որ իրենք իսկ թուրք ազգաբնակչութեան վրայ յարձակած եւ զայն ջարդերու եւ կոզուպուտի դո՛հ դարձուցած էին, կ'ըսէին թէ թուրք կառավարութիւնը այդ ապստամբութիւնը զսպելու համար հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելու իր պարտքը միայն կատարած էր եւ թէ Հայոց զանգուածային կոտորածներու նկարագրութիւնները անգլիական մամուլի հնարքն էին... Շնորհիւ Քլէմանսոյի յառաջաբանին, զիրքը մեծ ազմուկ հանեց, զօրացուց այն փրօփականաւր դոր Հ. Շարմըթեան ինքն ալ իր կողմէ կը կատարէր՝ պաշտօնական վկայութեանց վրայ կրթնելով՝ ի նպատակ Հայոց դատին, մղեց Սեփրինները, Տոկմոնները, Քասանեաքները եւ այլ մեծ հրապարակագիրներն իրենց արդէն իսկ սկըսած պայքարը աւելի բռն կերպով շարունակելու, ու ժողովն եւ Տրնի Քոչէն Խորհրդարանի մէջ իրենց մեծ հարցապնդումն բնկու համար գլխաւորապէս այդ զիրքէն եւ անոր յառաջաբանէն կը ներշնչուէին: Այնուհետեւ, Փիէռ Քիյեարի հիմնած ֆրո Արմենիա երկշաւթաթերթին հովանաւորող մարմնոյն անդամներէն մին եղաւ Քլէմանսո, այդ թերթին տուաւ քանի մը յօդուածներ, յետոյ յոռին մէջ մերթ գրեց այդ հարցին վրայ եւ անոր մասին Քիյեարի պարբերաբար գրածները սիրով հիւրընկալեց, յետոյ՝ յոռին քաշուելէ ետքը՝ իր հիմնած Լը Պլոք շաբաթաթերթին մէջ, որուն միակ խմբագիրն էր, ամէն աթիւ՝ բարեկամ խօսք մը ունեցաւ:

մեր ժողովուրդին ու դատին համար, նոյնպէս Պալքանեան պատերազմի ընթացքին լ'Օմ Լիւլլին մէջ, մէկէ աւելի անգամներ ջերմօրէն համակրական յօդուածներ հրատարակեց բարենորոգմանց համար Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի եռանդուն ու կորովի ճիգերուն ուժ տուող: Եւ ո՞վ չի յիշեր այն սուր ու խարա-

Քլեմանսո ուսմող (1862ից)

նիչ պատասխանը դոր Դաշնակիցներու Դերագոյն Խորհուրդը՝ Քլէմանսոյի ստորագրութեամբ՝ տուաւ Սեփրի զաշնագիրն ստորագրելու եկած թուրք պատուիրակութեան յուշագրին: Երբ յօդուածի մը ոճով գրուած էր ան, եւ ամենքս ալ այն ատեն մտածեցինք թէ ատիկա Քլէմանսոյի գրչէն ելած էր: Այդ կծու, հեզնական ու արհամարհական ոճով պատասխանը դուր չէր եկած Քէ տ'Օրսէյի քաղաքական պիւրօյի վարիչներէն ոմանց, որոնց մէջ՝ հակառակ պատերազմի միջոցին թուրքերուն Ծրանսայի հանդէպ ունեցած վերաբերմունքին՝ թրքամոլական հին ոգիէն բան մը անխախտ մնացած էր. անոնք կ'ը-

աէին թէ Պալֆուր էր որ դրած էր այդ պատասխանը, եւ Քլէմանսո ստիպուած էր ստորագրել: Քլէմանսո չէր ստորագրեր երբեք գրութիւն մը որուն համամիտ չըլլար: Անհրնար չէ որ Պալֆուր — ուրիշ մեծ մտաւորական մը, իմաստասիրական բարձր ու լայնախոհ ազատաշունչ միտք, — եւ Քլէմանսո միասին գրած ըլլան, բայց հոն կան ինչ ինչ Ֆրազներ որոնց դարձուածքը ապահովապէս Քլէմանսո կը հոտի: Այդ մարդը թրքատեաց չէր, ոչ մէկ «ժողովուրդ» չէր ատեր, բայց կ'ատէր թուրք ըէժիմը, թուրք կառավարելու եղանակը, սուլթանականը ինչպէս եւ իթթի-հատականը... ու շուտ մոռնալու սովորութիւն ալ չունէր՝ այլոց պէս, ան չէր մոռնար որ Գերմանիոյ կողքին կոռուելով թուրքը քանի մը հարիւր հազար Ֆրանսացի երիտասարդ զինուոր աւելի զոհուելուն պատճառ եղած էր:

Յաղթանակէն յետոյ, եթէ Հայերը՝ ըստուար մեծամասնութեամբ՝ յանկարծական հակամիտութիւն ունեցած չըլլային ամերիկեան հոգատարութեան աղետաբեր ցնորքը հետապնդելու, եթէ ուզած ըլլային շարունակել սկսուած գործը Ֆրանսայի հետ, Քլէմանսո իր յօդուածագրի բարեկամութիւնը քաղաքական մեծ դեկլարի, «Յաղթանակ Հայրիկ»-ի հզօր միջոցներով ալ՝ կարելիին սահմանին մէջ բայց դրական ձեւով՝ արտայայտելու իր կամքը մինչեւ ծայրը տարած կ'ըլլար ապահովապէս: Իսկ եթէ ան Հանրապետութեան նախագահ ընտրուած ըլլար եւ Ֆրանսայի քաղաքականութեան ղեկավարութեան գլուխը դառնէր, աւելի քան հաւանական է որ իր առանձնացումէն յետոյ պատահած տխուր դէպքերը, Սեփրի գաշնազրի քանդումն ու Կիլիկիոյ պարպումը տեղի չէին ունենար, հոտ՝ արդէն՝ ինք պիտի արգիլէր այդ «սխալները», ոչ թէ Հայոց հանդէպ բարեկամութեան համար, այլ, որովհետեւ ատենք յանցանքներ էին նոյն ինքն Ֆրանսայի գերագոյն շահերուն ու պատիւին դէմ, մեղանջումներ իրաւունքի եւ արդարութեան անունով մղուած պատերազմի մը յաղթանակին դէմ, զոր կը մաշեցնէին, կը խախտէին, կը թուլցնէին:

Ինչ որ, սակայն, Հայերու ամենէն աւելի պարտական ենք Քլէմանսոյին եւ որուն վրայ դեռ չենք անդրադարձած, այն անհաշուելի ծառայութիւնն է զոր ան՝ իր երկիրն ազա-

տելու համար ըրած ճիգովն ու ձեռք բերած յաղթանակովն իսկ մեղի մատուց: Եթէ այդ յաղթանակը չուտով չգար այդ մարդուն շնորհիւ, եթէ պատերազմը շարունակուէր քանի մը տարի, տարագրուած Հայերէն մէկ հատ ողջ չէր մնար թուրքիոյ մէջ, եւ Կովկասեան Հայաստանն ալ թերեւ չէր ազատեր ամբողջական բնաջնջումէ: Յիսուն հազարէ աւելի մեր սրբերը որ փրկուեցան զինազաղարէն յետոյ, տարագրեալներու մնացորդներէն հարիւր հազարի չափը որ կրցան դալ հաւաքուել Սուրիա, յետոյ Կիլիկիա, Իդմիրի շրջանը եւ այլուր, իրենց կեանքը անտարակուսելի կերպով կը պարտին այդ հրաշագործ ծերունիին, «Յաղթանակ Հայրիկ»-ին:

Զուտ հայկական նկատումներէն ալ դուրս, ինծի կը թուի որ արտասահման ցրուած մեր զաղութային Հայութիւնը, մասնաւորապէս մեր որբերը, մեր ամբողջ երիտասարդ սերունդը, Քլէմանսոյի հանդէպ սիրոյ ու երախտագիտութեան զգացումներ ունենալու իրենց պարտականութենէն դատ, անոր իբր մեծ հայրենասէր, իբր մեծ մտաւորական, իբր որոշ իտէալի մը յառած մարդ՝ ապրած արտակարգ կեանքէն ու իյայտ բերած հազուադէպ յատկութիւններէն ոգեւորիչ ու շինիչ դասեր ունին քաղելիք: Այդպիսի կեանք մը կորովի, հաւատքի, ազնւութեան յաւիտենական ներշնչարան է բովանդակ մարդկութեան համար:

Այսօր Ֆրանքօ-հայկական գործակցութիւնը, որ պատերազմի ատեն աւելի ունեցաւ, Հայկական Լեզէոնի մը կազմութիւնը, Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ Կիլիկիոյ մէջ նոր Հայաստանի մը ստեղծման զապափաբը, այդ զապափարին իրականացման առաջին քայլերը, այդ ծրագրին վիժումը՝ թէ՛ Կովկասեան Հայաստանի մէջ դէպքերու բերմամբ Հայ պետութեան մը ստեղծագործութիւնով եւ թէ՛ մանաւանդ Հայոց ամերիկեան հոգատարութիւն ուղեւորը, այս բոլորը՝ անցեալի կը վերաբերին, յիշատակներ են լոկ, երէ՛տեան պատմութեան մաս կը կազմեն: Գեղեցիկ կարելիութիւն մը կար հոտ, որուն քովէն անցանք, եւ որ փակուած է: Եթէ օր մը ու եւ իւրապական տէրութիւն նորէն ստք իսկ դնէ Կիլիկիա, կամ եթէ թուրք ըէժիմը աւելի լայնամիտ, նուազ օտարատեաց դադառնայ, այդ հոգամասին մէջ հայ ազգաբնակչութիւն մը կրնայ վերահաստատուիլ, ծաղ-

կիւլ, բայց հայ համայնք մը միայն կրնայ կազմել հոն: Հայ Տէրութիւնը հին Հայաստանի մէջ է որ հաստատուած է, հոն է այլ եւս Հայ ազգին քաղաքական կեդրոնը, եւ այլ եւս ո՛չ ծովէ ծով Հայաստանի ցնորքն ունեցող ու եւ է լուրջ Հայ կրնայ գտնուիլ, ոչ ալ Կիլիկիոյ մէջ նոր Հայ Տէրութիւն ստեղծել երազող: Քիչմանսոյի կեանքին նուիրուած այս ընդհանուր տեսութեան մէջ, պէտք էր միայն յիշատակել զէթ հակիրճ կերպով ինչ որ այդ շրջանին պատահեցաւ, — այն որ ինք կրնար ընել մեզի համար եւ որմէ մեր ամերիկամոլ Համագումարը չուզեց օգտուիլ:

Այս մարդը այսքան մեծ եղաւ, ոչ միայն որովհետեւ ընութիւնը իրեն մտաւոր ու ֆիզիքական ուժեղ կազմուածք մը, փայլուն, ճոխ ու աշխատանք տալանդ մը պարգեւած էր, այլ որովհետեւ պողպատէ նկարագիր մը ունէր, քանի մը հիմնական անխախտ սկզբունքներու վրայ հիմնած էր իր կեանքի իտէալն ու գործունէութեան ուղեգիծը, որովհետեւ մանաւանդ ան կը միացնէր խանդավառութիւն ու տրամաբանելու կարողութիւն, յանդգնութիւն եւ ողջամտութիւն, զազափարապաշտութիւն եւ զրական ոգի մը, բարձրօրէն զրական, լայնօրէն իրատես ոգի մը:

Վանտէի հզօր ու կամակոր ցեղին զաւակն էր, այն ցեղին որուն համար ինքն իսկ կ'ըսէր 1906ին Լա Ռօշ-սիւր-Լօն արտասանած ճառին մէջ՝ «Մենք որդիներն ենք անոնց որ Յուլիոս Կեսարի առջեւ զէնքերնին վար չդրին»: Այդ Վանտէին Շուանները, բուռն արքայականներ, Քրանսական մեծ յեղափոխութեան ամենէն անհաշտ ընդդիմադիրներն եղած էին, բայց Քիչմանսոյի ընտանիքը, թէպէտ նոյն ամուր ու յամառ ցեղէն — եւ այդ երկրին ամենահին զերդաստաններէն մին, որ իր ընտանեկան զդեակն ունէր Օպրէի մէջ, որ իշխած էր ատենով երկրին որոշ մէկ շրջանին եւ տուած էր անուանի եւ ազդեցիկ դատաւորներ, պաշտօնատարներ, եկեղեցականներ, բժիշկներ, — Վանտէի կապոյտներուն կը պատկանէր, անոնց որ Յեղափոխութեան կողմակից եղած էին, որոնց մէջ բազմաթիւ շիւկիսներ գտնուած էին, որոնք խղճի ազատութեան ջերմ կուսակից եղած, արդիական ազատախոհ ոգւով տոգորուած էին: Քիչ-

մանսոյի հայրը, բժիշկ Պէնթամէն Քիչմանսօն, մուկին ազատախոհ մը եւ արմատական մըն էր, իր ժամանակին ամենէն յառաջակալ կուսակցութեան պատկանող, 1840ի յեղափոխութեան մասնակցած, և ինքն իսկ էր որ իր ժօրժ որդին մղած էր՝ դպրոցական տարիքէն՝ ազատախոհութեան եւ հանրապետականութեան ճամբուն մէջ, ան նաեւ ջերմ

ՔԻՇՄԱՆՍՈ

Կեղեցիկ իշուար Մանիքի

արուեստասէր մըն էր, ու նկարչի ձիրքեր ունէր (ապացոյց՝ այն սիրուն փասթիլը որով սեւեռած է իր տասնամեայ որդւոյն զմայլելիօրէն բանաստեղծական, շնորհալի զէմքը, զոր յետոյ կեանքը պիտի կոէր, կոփէր, կարծրացնէր, անկիւնաւորէր ու զարձնէր «վազը»-ին հանրաժանօթ զէմքը հզօր ու դաժան՝ ուր սակայն աչքերը երբ ուզէին անհուն քաղցրութեան եւ զորովի արտայայտութիւն մը կը ստանային: Վանտէական ցեղին պայքարասէր կորովն ու իր գերզատտանին ուժեղ զէմքերուն մասնայատուկ վիհանձն ու լայն ոգին իր մէջ անցած էին եւ իր բարդ անձնաւորութեան հիմքը կը կազմէին:

Հայրենիք եւ Ազատութիւն, ասոնք էին իր սրբութիւնները, Գրականութեան, Գեղարուեստի ու Գիտութեան հետ, որոնց երկրպագողն էր: Թերեւս իր մեծագոյն սէրը մտաւոր կեանքի այդ գերագոյն արտայայտութիւններն իսկ էին, եւ Հայրենիքն ու Ազատութիւնը կը պաշտէր՝ իրր անոնց զարգացման անհրաժեշտ միջոցներ: Մտաւորական մըն էր՝ ամէն բանէ առաջ. (եւ ո՛րքան յաղթականօրէն ապացուցուց թէ ինչ ինչ հատընտիր մտաւորականներ մեծ ճգնաժամի բոսէներու մէջ՝ նոյն իսկ քաղաքական կոնֆլիկտներ աւելի սրատես, աւելի գործնական, վճռական կերպով կը լուծեն քան ասպարէզի քաղաքագէտներ, արհեստով զիւանագէտներ: Մտաւորական մըն էր, բանաստեղծ մը, մտածող մը, իր ազգին գրականութեան ու դեղարուեստին քաջատեղեակ ըլլալէ պատ, հելլէն մշակութի, հնդկ վիլիսոփայութեան, չինական արուեստի խորին ծանօթութիւնն ունէր եւ բուն սէրը, նոր նկարչութեան եւ արձանագործութեան վարպետներու առաջին ըմբռնողներէն եղած էր (Մանէին, Մոնէին, Ռոտէին, Քոնսթանթին Մէօնիէին, Էօժէն Գարիէրին, եւլն.), իր սքանչելի յօդուածները Ռամպրանտի վրայ (անոր ծիրութեան դէմքի նկարին առթիւ որ Լուվրին հրաշալիքներէն մէն է), Քոնսթանթին Մէօնիէի, Մանէի մասին, նշանաւոր են, իր ամենէն սիրելի բարեկամներն էին Քլոտ Մոնէ եւ նոր արուեստի մեծագոյն ֆրանսացի քննադատը, իր աշակերտ եւ ժիւլիէթի աշխատակից Կլեմաժ Ժեֆրուա: Այդ մեծ արուեստագէտները իր այդ ազնիւ սէրը վոխարինեցին անոր դէմքը գեղարուեստական ընտիր գործերով յաւերժացնելով, (Ռոտէի կիսանդրին, Մանէի, Քարիէրի կենդանագիրները, Ռամպրանտի մեծ նկարը, եւլն.):

Կը սխալին անոնք որ իրեն կը վերագրեն նեղ ազգամոյութիւն, — ինչպէս եւ բիրտ ինքնասիրութիւն: Կը յիշեմ իր հին էջերէն մին ուր հայրենասիրութիւնն իրր շարիք մը զատապարտող թօլութեան գրութեանց պատասխանելով, ան կ'ըսէր թէ մարդկութիւնը իրապէս սիրելու համար՝ նախ իր ազգը սիրելու է, ինչպէս իր ազգը սիրել սորվելու համար մարդ նախ իր ծնողքը, իր ընտանիքը սիրելու է: Ան Ֆրանսան կը սիրէր բուն սիրով՝ իբր իր մայրը, եւ իբր արդի քաղաքա-

կրթութեան զլուխը կեցող մեծ ազգերէն մին, բայց ամենախոր սքանչացում ունէր անգլիական ազգին ու քաղաքակրթութեան, հելլէնական, իտալական մշակութիւններուն, գերման Պէթովընի մը կամ Կէօթէի մը համար: Իր հայրենիքին համար ունեցած որդիական ջերմ սէրը աւելի խոր, աւելի բուն դարձած էր՝ 1870ի կսկծեցուցիչ պարտութենէն յետոյ, երբ վերսայլի պալատին մէջ իսկ հաշտութեան դաշինքը չարաչար պարտուած, գետինը զարնուած Ֆրանսային ստորագրելու առող եւ գերման կայսրութեան հաստատումը հռչակող փրոտսիական գինամոլութիւնը, Ֆրանսայի մաս կազմող երկու նահանգ բոնի յափշտակելէ յետոյ՝ ամենակոպիտ կերպով վիրաւորած էր պարտուած ազգին արժանապատուութիւնը: Կը սխալին անոնք որ իր մահուրէն ետքն ալ (Լայո ճօրճ մը, կամ գերման թերթեր) զրեցին թէ ան կոյր, անհաշտ, կատաղի ատելութիւնն ունէր գերման «ազգ»ին, ան ունէր ատելութիւնը 1870ին գործուած մեծ անարդարութեան ու բիրտ անարգանքին, ասոնց վրէժը կ'ուզէր լուծել, կ'ուզէր աշխատիլ արդարութեան վերահաստատմին. իր ամբողջ կեանքը, իր բոլոր արարքները այդ սեւեռեալ մտածումով կը բացատրուին: Բայց այդ խորագոյց մարդը՝ հաշտող մըն էր միանգամայն: Այեւոր նուպար փաշան, որուն մտերիմն էր Քլէմանսօ շատոնց ի վեր, օր մը կ'ըսէր ինծի անոր համար. «Կը սիրեմ անոր յօդուածները, որովհետեւ բանաստեղծի մը սիրտն եւ երկրաշափի մը միտքը կը գտնեմ հոն»: Ազգկայոյզ շարժակող մը չէր՝ Տէրուլէտին պէս, որ կրակոտ ու ազնիւ հոգի, ջերմ հայրենասէր մըն էր, բայց կը կարծէր քանի մը երգով, ցոյցով ու ճառով Ալգաս-Լօրէնը կարելի էր վերստանալ: Քլէմանսօ, իր ջգային ու կրքոտ արտաքին երեւոյթին հակառակ՝ գործունէութեան ու պայքարի ճարտար ուղիւ գտնուէր:

Իր ամբողջ պայքարը ժիւլ Ֆէրրիին դէմ որ գաղթավայրեր կ'ուզէր տալ Ֆրանսային — եւ տուաւ — անոր համար էր որ անոր կը մեղադրէր Ֆրանսայի ուժերը ցրուել, մինչ պէտք էր դանոնք կեղրոնացնել, խտացնել, ստուարացնել՝ որպէս զի Գերմանիոյ հետ ապագայ ընդհարման մը մէջ անոնք լիովին գործածուէին: Քլէմանսօ անարդար էր այդ յարձակման մէջ եւ կը սխալէր. Ֆէրրի՝ դադ-

Թափայրեր տալով իր հայրենիքին՝ աւելի ևս պօրաջող դայն, նոյն խոյ այդ ապագայ պայքարին տեսակէտով։ Քլէմանտի անգլիասիրութիւնը — զոր իր թշնամիները այնքան անճոռնի կերպով խեղաթիւրուած, սեւանկարուած ցոյց տուին, միեւնոյն սեւեռեայ մօտաման արդիւնքն էր։ Քլէմանտ, որ խորապէս կը ճանչնար անգլիական ազգին արժէքն եւ ուժը, կ'ուզէր որ ան Ֆրանսայի կողքին ըլլար այդ արդարահատոյց վճռական պայքարին օրը — եւ հոս իրաւունք ունէր. առանց Անգլիոյ մասնակցութեան՝ Ֆրանսա ի սպառ ջախջախուած կ'ըլլար վերջին պատերազմին մէջ։

Հայրենիքին ու Գեղարուեստին չափ կը սիրէր եւ Ազատութիւնը, ազատութիւն ազգերու համար, ազատութիւն անհատին համար, ազատութիւն մտածման, ազատութիւն արուեստի։ Լօյտ ճօրճ — որ իր մահուընէն յետոյ ամենամեծ ներդրումով լի յօդուած մը հրատարակեց, անոր մէջ քանի մը կարեւոր սխալ գաղափարներ ալ ունի արտայայտած, որոնց մին վերեւ նշանակեցի, եւ որոնց միւսն այն է որ Քլէմանտ Ֆրանսայէն դուրս ոչինչ կը տեսնէր, ոչինչով կը հետաքրքրուէր եւ թէ հոգը պիտի չընէր եթէ Ֆրանսայի գործը կարգադրուելէն յետոյ՝ տասնեակներով ժողովուրդներ գերութեան մէջ հիւժուէին։ Անարգար է այս վճիռը այն մարդուն համար որ կեղեքեալ լեհ, հայ, չեխ ժողովուրդներուն բարեկամը եղաւ, եւ Լեհաստանի, Չեխոսլովաքիոյ վերահաստատման համար ամենէն աւելի բուռն ճիգը թափողներէն մին հանդիսացաւ։ Անշուշտ ուրիշ ո եւ է ժողովուրդի համար Ֆրանսայի էական շահերը վտանգելու պիտի չհամակերպէր, — եւ բնական է որ հայրենասէր մը այդպէս մտածէ, — բայց հեռու էր անտարբեր ըլլալէ հարստահարուած ժողովուրդներու ազադակին։ Բոնութեան այդ կատաղի թշնամին չէր կրնար սրտագին բարեկամ մը չըլլալ շղթայակիր ժողովուրդներուն։

Անարգար եւ նաեւ անոնք որ Քլէմանտի մէջ կը տեսնէին ամբարտաւան, կրքոտ, եսամոլ մարդ մը միայն, կոխը կոխին համար սիրող, քանդելու հակամէտ, անզուսպ ու անձրագիր բանավիճող մը։ Բոնն ատելութիւններ ունեցող այդ գործիչը խորին ու տեւական սէրեր, գուրգուրանքներ ունեցած է

նաեւ. կ'ատէր բոնակաները, կեղծաւորները, կոկողավիզ միջակները, ապիկար վարիչները եւ կը հարուածէր որոշ իտալի մը անունով, հանրային բարիքին համար, յաւագոյն, մաքրագոյն, վեհագոյն գործունէութեան մը տեսիլին յառած։ Ու ի՞նչքան գորովով սիրած է ան իր բարեկամները, իր հաւատարիմ աշխատակիցները, իր սրտին մօտիկ արուեստա-

ՔԼԵՄԱՆՏ
Կիսանդրի Օկիստր Ռոսէնի

գէտներն ու զրազէտները։ Իր սիրելի բարեկամ Ալֆոնս Տոտէի յուզարկաւորութեան օրը, կը գրէ Լէսն Տոտէ, զգալի էր իր լացը բոնելու համար բրած բուռն ճիգը (ինչ որ Տոտէ նշանակած է՝ թէ՛ այդ կարծր կարծուած մարդուն մէջ զգայուն սիրտը հաստատուելու եւ թէ՛ անոր ինքզինքը գոպելու արտակարգ կարողութիւնը տարփողելու համար)։ Բայց այդ տարօրինակէս առնական մարդը, որ չէր սիրեր կնոջ մը պէս արտասուել, տղու պէս արտասուեց, ու հեկեկալով, երկար ատեն արտասուեց՝ առանց ինքզինքը բռնել կարենալու, ինչպէս ականատեսները կը վկայեն, երբ իրեն եկան աւետել թէ գերման բանակը զինադադար խնդրած էր. եւ ապահովապէս այդ արցունքները՝ միայն պոթիկացող ուրախութիւնը չէին յայտնէր ձերուի հայրենասէրին որ իր ամբողջ կեանքին երազը իրա-

կանացած կը գտնուէր, այլ եւ սրտի թեթեւացումը բարի մարդուն որ վայրկեանը եկած կը տեսնէր ուր պատերազմի ահաւելի մղձաւանջը կը վերջանար, որմէ յետոյ այլ եւս իր սիրելի երիտասարդ զինուոր բարեկամներուն կեանքին ու եւէ վտանգ պիտի չսպառնար...

Կրօնական «տօկմ»երէն շատոնց հեռացած էր. յամառ անկրօն մըն էր, բայց ոչ «անհաւատ» մը: Կը յարգէր կրօնքներու մէջ ինչ որ բարոյական իտէայի մը պեղեցկութեան անհերքելի եւ բարերար ճանաչում մըն է. կը հաւատար Գեղեցկութեան, Արդարութեան, Ազատութեան, Ազնւութեան սկզբունքներուն: Եթէ չըլլար հաւատացեալ մը, կարելի՞ բան էր որ զործէր իր կեանքի վերջին ու մեծագոյն շրջանին այն արտակարգ հրաշքը, զոր կատարելու համար իր բանաստեղծի հոգին է՝ է՛ն առաջ, որ զինքը վարեց, իր կոռուողի հրաժառ խառնուածքին ու հաշուողի, տրամարանողի յստակ մտքին վրայ կրթնած:

Այս հրաբխային, անհանդարտ, մշտաշարժ մարդը, որ իր կեանքին վերջին տասը տարիները՝ վիթխարի դիւցազներգութեան մը մէջ առաջին դերը կատարելէ յետոյ՝ լոռութեան, ամփոփման ու հայեցողութեան մէջ անցընել որոշելու կամքի ուժն ունեցաւ, վճռեւ է՝ մահուընէն քիչ առաջ՝ որ իր թաղումն ալ կատարուի լոռութեան ու մտերմութեան մէջ, ամենայն պարզութեամբ: Մերժեւ է առաջուց ազգային յուզարկաւորութեան շուրջն ու ազմուկը, ճառերն ու ցոյցերը: Ուզեր է որ իր ընտանիքի անդամներն ու քանի մը մտերմ աշխատակիցները տանին իր մարմինը հանգչեցնել իր ծննդավայրին հողուն ծոցը, այն գերեզմանին մէջ՝ զոր իր հօրը գերեզմանին քովը՝ տարիներէ ի վեր պատրաստել տուած էր արդէն, եւ վրան դընեն Աթէնքի Մուսէոնին փառքերէն մին եղող «Մելամաղծիկ Աթինաս»ի վայրահակ գէմքով արձանին ընդօրինակութիւնը զոր իր բարեկամ վարպետ արձանագործ Սիքար յօրինած էր: Շիրմին վրայ ոչ մէկ արձանագրութիւն: Ուզեր է միայն որ դագաղին մէջ գնեն իր ձեռնացուլը, ճակատի առաջին գծի խրամատներու ծաղիկները զոր այդ պոռոյտներու միջոցին զինուորներ իրեն նուիրած էին, եւ արկղիկ մը որ «վերի յարկը իր պահարանին մէջ» կը գտնուէր եւ որ անշուշտ իր կեանքին

ամենաքաղցր յիշատակներէն մէկ քանին կը պարունակէ...

Իր հուսկ տաղնապն սկսելուն, — որ զինքը քանի մը օր չարչարեց ահռելի կերպով, մինչեւ որ բժիշկները մօրֆինով զինքը բոլորովին անզգայացուցին՝ իր հոգեվարքը առանց տանջանքի լրացնելու համար, — ինքն իսկ փափաք յայտնէր էր որ իրեն իբր հիւանդապահ բերուի քոյր թէոնէսթ մայրապետը, որ տարիներ առաջ զինք խնամած էր՝ երբ կաթոլիկ հիւանդանոցի մը մէջ զնաց զարմանուիլ եւ որուն ազնիւ անձնութեանէն անմոռաց յիշատակ մը պահած էր: Ատկից օմանք հետեւցուցեր են թէ վերջին բուպէնքուն դէպի կրօնք վերադարձ մը ունեցեր է: Ո՛չ, Բլէմասո մինչեւ վերջը պահած է իր մտքի պայծառութիւնը եւ իր մտածելու եղանակը: Անկրօն էր ինք, եւ այդպէս մեռաւ, — թէեւ կ'ըմբռնէր ու կը գնահատէր ինչպէս ըսի արդէն, կրօնքները՝ իբր մարդկային հոգիին վեհ ճիգերը տիեզերական խորհուրդը բացատրելու, եւ աւելի կը յարգէր անկեղծ ու ազնիւ հաւատացեալ մը (Ալպէր տը Մէօնին կամ Երբայ Լըմիւրին պէս զոր այնքան կը սիրէր) քան շնական, թեթեւոյիկ ու շահամոլ ազատախօս մը:

Քոյր թէոնէսթ եւ իրեն ընկերակցող քոյր Ժան-Ռէմի պահապան հրեշտակներ եղեր են մահահամերձին վերջին տառապագին օրերուն, եւ ինչ որ կ'ըսեն անոր մասին՝ մահուընէն յետոյ՝ զիրենք հարցափորձող օրագրողներուն, խորին սքանչացման խօսքեր են այդ «կաթողին, փափկազգաց, քաղցրաբարոյ» մարդուն համար, անոր հոգեվարքի բուպէնքուն, անոնք ծնրաղիւր աղօթեր են անոր հոգւոյն համար, եւ «Վ. դմայիւղի՝ մեծարանք՝ այդ հաւատաւոր մարդու սիրտներուն կողմէ դէպի այդ դաժան ապստամբն ու աշխարհիկ կրօնողը — յայտարարեր են թէ համոզուած են որ Աստուած դայն պիտի ընդունի իր ծոցը», եւ աւելցուցեր են՝ «միայն մենք չէն, այլ — ինչպէս բազմաթիւ նամակներէ կ'իմանանք — Ֆրանսայի շատ մը մենաստաններուն մէջ, մեզի պէս հարիւրներով մայրապետներ աղօթեւ են՝ անոր հոգեվարքի օրերուն՝ անոր համար...»:

Իր ընտանիքը կէտ առ կէտ զորձադրեց անոր կամքը, կէս զիշերէն յետոյ՝ փոխադրեցին իր մարմինը Վանտէ, եւ գայն հողը դրած

ատեննին, ընտանիքի անդամներէն ու քանի մը աշխատակիցներէ ու մտերիմ բարեկամներէ զատ հոն ներկայ գտնուէր եւ միայն իր սիրելի զիւղացիները որոնց հետ կ'ախորժէր կատակել՝ իր աշխատութիւններն ընդհատելով պտոյտի ելած միջոցներուն:

Հիմայ հոն, մենաւոր ծառաստանի մը խորը, իր վանտէի միայաբկ գեղջկական տան քով, կը հանգչի իր մարմինը. բայց ան աշխարհիս ամենէն ծանօթ, ամենէն հռչակաւոր վայրերէն մին պիտի դառնայ, ուխտավայր մը ֆրանսացի ու ամէն ազգի հայրենասէրներուն, գեղեցկութիւն ու քաջութիւն սիրողներուն համար: Ամերիկեան մեծ թերթ մը գրեր է արդէն. «Ամերիկեան երիտասարդները որ Ֆրանսա կ'այցելեն, պէտք է ուխտի երթան Քլէմանսոյի գերեզմանին»:

Վարչապետ Պ. թաոտիէօի (որ իր նորագոյն աշակերտներէն մին էր եւ հաշտութեան բանակցութեանց մէջ իր գլխաւոր աջակիցներէն մին եղաւ) առաջարկով, կառավարութիւնը համակերպեցաւ մեռելին կամքը յարգելու եւ ազգային յուզարկաւորութեան պարտականութենէն հրաժարելու, բայց ազգային յարգանքը հանդիսաւորապէս մատուցանելու համար Հայրենիքի ազատիչին, որոշեց որ մարմնոյն հողը զրուած պահուն՝ դիւնադարի թնդանօթը որոտայ ճիշտ ինչպէս զինադարի օրը ու նոյն միջոցին ֆրանսայի բոլոր քաղաքներուն մէջ թնդանօթածպուլութիւն կատարուի. որոշեց նաեւ որ նոյեմբեր 31-ի կիրակի օրը, ի ներկայութեան պաշտօնական մարմիններու, մեծ պատերազմի խաչի զինուորներու բոլոր խմբակցութիւնները տողանցք մը կատարեն Անժանօթ Զինուորին շիրմին առջեւ՝ ի յիշատակ ֆրանսական դատի մեծագոյն Զինուորին:

Ու Քաղաքապետութեան մէջ առաջարկներ ներկայացած են արդէն՝ Փարիզի մեծագոյն պողոտաներէն մէկուն Քլէմանսոյի անունը տալ, եւ Քաղաքապետարանի մեծ հրապարակին վրայ յուշարձան մը կանգնել ի պատիւ իրեն:

Երջանի՛կ մեռեալ, որ այդքան մեծ ապրելէ յետոյ այդպիսի մեծութեամբ կը մեռնի, եւ երջանի՛կ երկիր որ այդպիսի մեծութեանց ձեռնդ կուտայ:

Առոյգ ու խանդավառ, քաջ ու զաղափարապաշտ այս ժողովուրդը կրնայ նոր ժան

տ՝Արքներ ու նոր Քլէմանսոյներ երեւան բերել, եթէ երբեք օր մը նորէն ճգնաժամային բուլէներ ունենայ եւ պէտք ըլլայ որ տարածւող թուլացման ու լքման մէջ մէկը ցցուի, սրտերը ցնցելու եւ ազգին պատիւն ու կեանքը փրկելու համար:

Տրուած ըլլալով որ Ամերիկա՝ Ուիլսոնի անկումէն յետոյ՝ իր պատեանին մէջ քաշուե

Ալեուր Քլէմանսոն
Վերջին լուսանկարներէն մին

ցաւ ամբողջ աշխարհը եւ մասնաւորապէս ֆրանսան իր բաղդին ձգեց եւ Դաշնակիցներու համակամ զործունէութեամբ խաղաղութիւնն ամրօրէն հաստատելու էական գործը միասին շարունակելէ հրաժարեցաւ, որուամբ ըլլալով որ Դաշնակիցներն իրենք իսկ իրենց իրարու դէմ լարած էնթրիկներով տկարացուցին իրենց ձեռք ձեռքի շահած յաղթանակը, ու ֆրանսական ղեկավարներ Սելիբի դաշնագրին ջնջման աշխատելով, Կիլիկիոյ պարպումը որոշելով, Արեւելքի քրիստոնէութեան Հախջախման նպատակով, աւելի եւս տեղունեցուցին Վերսալի դաշնագիրը եւ ստիպուեցան Գերմանիոյ հանդէպ զիջումներու ճամբուն մէջ մտնել, քաղաքականութիւնը որուն կը հետեւի երկու տարիէ ի վեր Պ.

Պրիան այլ եւս միակ տրամաբանականն էր: Մեծ պատերազմի հերոսական շրջանը փակուած է: Պէտք է աշխատիլ Եւրոպայի մէջ մեայուն հասարակչութիւն մը, տեւական խաղաղութիւն մը հաստատելու, տնտեսական վերականգնումը վճռապէս ապահովելու համար, եւ աստիկա անհնար է եթէ սուր ատելութիւն մը մշտապէս վառ մեայ գերման եւ ֆրանսացի երկու դրացի մեծ ազգերուն միջեւ, եթէ Ֆրանսա, Անգլիոյ եւ Իտալիոյ հետ իր ջերմ բարեկամութեան կապերը պահելով հանդերձ, անկեղծ մերձեցում մը չունենայ Գերմանիոյ հետ: Քլէմանսօ ինքն իսկ, եթէ գործերու զուխը մնացած ըլլար, պիտի հաւանորէն չընդդիմանար, այդպիսի մերձեցման մը, — քանի որ ատոր մեծագոյն խոչընդոտը, յափշտակուած Ալգաս-Լօրէնի հարցը, լուծուած է արդարութեան պահանջներուն համաձայն եւ քանի որ ընկճուած, տկարացած Ֆրանսան յաղթական, զօրացած ու մեծցած դուրս եկաւ վերջին պատերազմէն, միայն թէ անիկա այդ մերձեցման պիտի ջանար հասնիլ, Ֆրանսայի իրաւունքները, պատերազմին մէջ ունեցած վաստակը, իր առանձնութեան համար շահած պայմանները աւելի լիակատար կերպով պահպանելով հանդերձ: Նոր պատերազմի մը ամբողջ Եւրոպայի համար անաւորակէն աղիտաբեր ու վերջնապէս կործանարար ըլլալուն տիրական համոզումին վրայ կրթնած, Պ. Պրիան կը ճշնի երկու ժողովուրդներուն մէջ կրքերու, ատելութեանց, կասկածներու մեղմացում, շիջում յառաջ բերել, անոնց միջեւ իրական բարեկամութեան զգացումներ արթնցնել, որպէս զի անոնք՝ Անգլիոյ եւ Իտալիոյ հետ՝ Եւրոպայի գլուխն անցնին, դայն վերջնապէս խաղաղ, համերաշխ ու բարգաւաճ դարձնելու համար, — մինչեւ որ Եւրոպայի ու Ասիոյ միջեւ մեծ կապ կազմող հսկայ Խորհրդային Միութիւնն ալ, փոխանակ ընկերական ըմբռնմանց տարբերութեան պատճառով անշատ ու ներհակ մնալու՝ մօտենայ ինքն եւս այդ զեկամար ազգերու խուրձին ու եւրոպական քաղաքակրթութեան — արդի աշխարհին բարձրագոյն քաղաքակրթութեան — խաղաղ ու ներդոյժ զարգացման դործին աջակցի:

Այն պահուն ուր Քլէմանսօ աչքերը կը փակէ, Ֆրանսայի քաղաքական ղեկը կը գտնուի իր մէկ կարող, ձեռներէց ու գործուն-

եայ աշակերտին՝ Պ. Թաոմիէօի ձեռքը, արգիական, գործնական, աշխոյժ մտքով տաղանդաւոր եւ ուժեղ գործիչ մը որ Քլէմանսօյի սկզբունքներէն ու ոգիէն շատ բան ունի իր մէջ. եւ ան՝ ճապով ու հաշտարար քաղաքականութեան մը հետեւող Պ. Պրիանին հետ, Ֆրանսայի գործերը պիտի վարէ անշուշտ այնպիսի ձեւով մը որ նոր Եւրոպան վերջնական խաղաղութեան հասնի եւ համերաշխութեան սպին տարածուի ու գորանայ անոր մէջ, առանց որ Ֆրանսայի էական շահերը մնասուն, առանց որ Ֆրանսա կորսնցնէ աւելի քան ինչ որ՝ կարգ մը սխալներու հետեւանքով՝ արդէն իսկ կորսնցուց պատերազմին մէջ իր այնքան մեծ գոհաբերութիւններով վաստակած հզօր ու արդար դիրքէն:

«Վագրը» իր դերը — դիւցազնական, դերագոյն դեր, — կատարեց լիովին ու հոյակապօրէն: Ան կրնայ խաղաղ քնանալ իր վանտէի սիրելի հողին մէջ, պաշարուած իր ամբողջ ժողովուրդին յարգանքովը, սիրովն ու երախտագիտութեամբը, զոր այլ եւս ոչինչ կրնայ ունէ չափով այլայլել: Ինչ որ էականն է իր երկրին համար անոր վաստակածին, այլ եւս անջնջելի է, որովհետեւ այդ իսկ է որ կը պահանջէ ոչ միայն Ֆրանսայի, այլ եւ իր դրացի երկիրներուն ու ամբողջ Եւրոպայի ու նոյն ինքն քաղաքակրթութեան ճշմարիտ շահը (4):

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ.— Մտադիր էի այս Բրոնիկին ըստուարագոյն մասը յատկացնել Հայաստանի ու արտասահմանի մեր գրական նոր հրատարակութեանց, որոնց մէջ շահեկան եւ արժէքաւոր բաւական գործեր երեւան եկան վերջերս: Կ'ազգէի մասնաւորապէս մատնանիշ ընել, իմ կարգիս, այն նոր տաղանդներու ուշադրաւ յայտնութիւնները զոր մեզի բերին Պ. Որբունիի եւ Պ. Շահան Շահնուրի երկու ինքնատիպ վէպերը, եւ բանաձեւել ինչ ինչ ընդհանուր տեսութիւններ զոր զազուխ հայ կեանքի երեւոյթներ արտայայտել ձգտող այդ զեղարուեստական արտագրութիւնները կը թեւադրեն ինծի: Քլէմանսօյի մահը եւ անոր հանդէպ կատարուելիք պարտականութիւնը զիս ստիպեցին այդ գրական քրոնիկը յետաձգել յաջորդ թիւին:

Ա. 2.

(4) Մեր յաջորդ թիւով պիտի տանք Քլէմանսօյի գրական էջերէն մէկ քանիսն թարգմանութիւնը:

(Ի. Խ.)